

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Haridusteaduste instituut
Eripedagoogika õppekava

Karin Lubja

HARJUTUSVARA R HÄÄLIKU ÕIGE HÄÄLDUSE KUJUNDAMISEKS

Bakalaureusetöö

Juhendaja: assistent Signe Raudik

Tartu 2017

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks oli koostada *r*-hääliku õige häälduse kujundamist toetav harjutusvara. Eelnevalt tutvuti teemakohase materjaliga ning analüüsiti juba olemasolevaid materjale. Koostatud harjutusvara sisaldab kokku 50 mängu, mida saab kasutada *r*-hääliku õige häälduse kujundamise erinevatel etappidel. Loodud on mängud nii *r*-hääliku õige häälduse hindamiseks, foneemikuulmise ja häälikanalüüsi oskuse arendamiseks, kui ka häälikuseade erinevate etappide toetamiseks. Iga mängu juures on kirjas tegevuse eesmärk, vajaminevad vahendid ja tegevuse käik. Tegevuse raskusastet on võimalik muuta erinevatel viisidel.

Harjutusvarale saadi positiivne hinnang viielt eksperdilt. Leiti, et koostatud harjutusvara on mahukas ja pakub tegutsemiseks palju võimalusi. Mängud on huvitavad ja pildiline materjal on ilus ning toetab tegevust. Eksperdid tegid hulgaliselt ettepanekuid harjutusvara parendamiseks/muutmiseks. Paljud ettepanekud viidi töösse sisse ning osade ettepanekute toel saab harjutusvara ka edaspidi muuta. Valminud harjutusvara on autoripoolne nägemus sellest, milline võiks olla *r*-hääliku õige häälduse kujundamist toetav mängude kogumik.

Abstract

Exercises Supporting the *R*-Sound Correct Pronunciation Development.

The aim of the present bachelor thesis was to create a collection of different exercises to support the correct development of *r*-sound pronunciation. Previously, there was made a theoretical material study and analysis of existing exercises and games. The collection of exercises, that were made for the thesis, includes 50 different games, supporting different stages of articulation therapy. Each game has an instruction and there is an opportunity to change the degree of difficulty.

The collection of exercises was given to 5 specialists to assess. The feedback was mainly positive. The assessors found that the collection of games is capacious and offers many different opportunities to support the *R*-sound development. They also noted, that the games were interesting and pictures that were used to support the games, are pretty. The specialists also gave many recommendations to improve games. According to suggestions, changes were made.

Exercises that were made for this thesis, share the authors' vision of potential study material to support the correct pronunciation development of the *R*-sound.

Sisukord

Sissejuhatus	4
<i>Foneetilised häälduspuuded, olemus ja avaldumine .....</i>	4
<i>R häälik eesti keele häälikusüsteemis ja selle omandamine lapseas .....</i>	5
<i>Teraapia põhimõtted foneetiliste häälduspuuete korral.....</i>	7
<i>Ülevaade Eestis seni ilmunud häälikuseadet toetavatest materjalidest .....</i>	8
<i>Koostatava harjutusvara lähtealused.....</i>	9
Metoodika.....	11
<i>Harjutusvara r-hääliku õige häälduse kujundamiseks .....</i>	12
Ekspert hinnangu tulemused ja arutelu.....	13
<i>Üldhinnang koostatud harjutusvarale .....</i>	14
<i>Ekspertide hinnang katsetatud mängudele .....</i>	17
<i>Parendusettepanekud ja soovitusel mängude muutmiseks .....</i>	18
Tänu sõnad	23
Autorsuse kinnitus	23
Kasutatud kirjandus	24
Lisa 1	27

Sissejuhatus

Me kõik kasutame kõnet aktiivselt iga päev ja mõtleme vähe sellele, kuidas me seda teeme. Siiski ei ole kõnelemine lihtne protsess ning nõuab paljude erinevate oskuste, sh häälduse õiget omandamist. Koolieelse lasteasutuse riikliku õppekava järgi peab 6 – 7 aastane laps hääldama oma kõnes ja etteöeldud sõnade kordamisel õigesti kõiki emakeele häälikuid (Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava, 2011). Eesti laps omandab artikuleerimise põhiliselt teisel ja kolmandal eluaastal (Karlep, 1998). 5. eluaasta lõpuks peaks enamike häälikute õige hääldus olema omandatud (Naestema, 2008). Eksimusi hääldamisel võib olla lapsele tundmatute ja keerulisema struktuuriga sõnade hääldamise puhul (Hallap, Padrik, 2007). Mitte kõik lapsed ei omanda õigesti hääldamise oskust ühtmoodi. Raudik (2013) ütleb, et kui mõnedel lastel kujuneb hääldus kiiresti ja märkamatuks, siis teistel lastel läheb õige häälduse omandamiseks tarvis logopeedilist abi.

Eesti keele häälikud omandatakse erinevas järjekorras. Kõige hiljem kujunevad välja ahtushäälikud ehk spirandid (nende seas ka *r*-häälik), mis võivad sageli olla logopeediliseks probleemiks (Hint, 1998). Karlepi (1998) sõnul omandatakse varem häälikud, mida on lihtsam artikuleerida, keerulisemalt artikuleeritavad aga hiljem. Hint (2004) ütleb, et *r*-i hääldamine valmistab paljudele lastele raskusi ja seda põhjusel, et hammaste ja suulae eesosa piirkonnas moodustatakse palju häälikuid ning *r*-i hääldamiseks vajalikud hääldamisliigutused on keerulised.

Selleks, et toetada lastel õigete hääldusoskuste omandamist, kasutavad logopeedid erinevaid mängulisi vahendeid. Sageli on selleks erinevad logopeedilised mängud, mis on välja antud Eesti Logopeedide Ühingu ja ka Eesti kolleegide poolt, ning omavalmistatud materjalid (Kukk, 2012). Eestis on küll ilmunud mõningat materjali toetamiseks logopeedide tööd *r*-hääliku õige häälduse kujundamiseks, kuid ühtset harjutusvara ei ole seni koostatud. Käesoleva töö eesmärgiks on anda panus taolise harjutusvara loomiseks.

Foneetilised häälduspuuded, olemus ja avaldumine

Häälduspuue on kõnepuue, mis väljendub üksikhäälikute ja/või sõna rõhulis-rütmilise struktuuri puudena ning on keelespetsiifiline. Häälduspuudeid esineb kõnepuuetest kõige sagedamini, kuna häälduspuue võib olla paljude kõne- ja keelepuuete (nt. düsartria, rinolaalia, alaalia, afaasia) üheks sümptomiks. Lähtuvalt lingivistikast jagatakse häälduspuuded fonoloogilisteks ja foneetilisteks ning kummalgi juhul ei vasta hääldus keelenormile (Raudik,

2013; 2016). Foneetiliselt korrektne kõne eeldab foneemide normikohast hääldamist (Karlep, 1998). Foneetilise puude korral on probleem kõneliigutusprogrammi realiseerimisega, mis põhjustab võimetust hääldada kindlaid häälikuid nii spontaanses kõnes kui ka järelekordamisel (Raudik, 2016; Raudik, 2013; Dodd, Holm, Crosbie, McCormack, 2005; Волкова & Шаховская, 1998). Foneetilise puude puhul on sageli tegu häälikute moonutamisega ja/või asendamisega, vähesel määral esineb ka häälikute ärajätmist, ringipaigutamist ja lisamist. Fonoloogilise puude korral on raskusi fonoloogilise reeglisüsteemi omandamisega ja rakendamisega. Ka võib olla süsteem lagunenu ajukahjustuse tõttu. Kõneleja võib osata häälikut isoleeritult õigesti hääldada, kuid oma kõnes ta seda kasutada ei saa (Raudik, 2016). Foneetilise puude korral hääldab laps isoleeritud või sõnas olevat häälikut valesti nii matkides kui ka spontaanses kõnes, asendus on püsiv (Dodd, jt., 2005). Karlepi (1998) sõnul on hääldamise fonoloogilise ja foneetilise aspekti eristamine oluline, et määratleda täpne kõnepuue. Kindlasti peab funktsionaalse kõnepuude määramisel arvesse võtma lapse vanust, sest mõndade häälikute õigesti hääldamise oskus omandatakse hiljem (Dodd, jt., 2005).

Foneetilist laadi kõnepuue on düslaalia, mis avaldub häälikute ebaõige hääldusena ehk häälikute realiseerimispuudena normaalse kuulmise ja häälduselundite normaalse innervatsiooni korral (Raudik, 2016). Düslaalial on kaks vormi – funktsionaalne ja mehaaniline. Funktsionaalse düslaalia puhul on tegemist häälikute ebaõige hääldusega häälduselundite normaalse ehituse korral, mehaanilise düslaalia puhul on kahjustatud perifeersed häälduselundid (Raudik, 2016; Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998). Funktsionaalne düslaalia kujuneb välja tavaliselt lapseas, kuid mehaaniline düslaalia võib tekkida igas eas (Raudik, 2016).

R häälik eesti keele häälikusüsteemis ja selle omandamine lapseas

Ilma häälikusüsteemita ei saa keelt olemas olla (Hint, 1998). Häälik on kõige väiksem kuuldeliselt eristatav kõnesegment ning tal on kindlad artikulaatoorsed ja akustilised omadused (Eek, 2008; Erelt, M., Erelt, T., Ross, K., 2000). Eek (2008) märgib, et hääldus- ehk moodustusviisi alusel saab häälikud jagada täishäälikuteks ehk vokaalideks ja kaashäälikuteks ehk konsonantideks. Konsonandid jagunevad omakorda vastavalt hääldusviisile (klusiilid, nasaalid, tremulandid ehk värihäälikud, lateraalid, poolvokaalid ja frikatiivid, mis omakorda jagunevad sibilantideks ehk sisihäälikuteks ja spirantideks ehk piluhäälikuteks) ja hääldus-

ehk moodustuskohale (labiaal, dentaal, labiodentaal, prealveolaar, alveolaar ehk somphäälik, palataal, velaar, uvulaar, farüngaal, larüngaal) (Asu, L., Lippus, P., Pajusalu, K., Teras, P., 2016; Eek, 2008; Hint, 2004). Häälikuid iseloomustatakse ka artikuleeriva elundi või selle osa järgi (Eek, 2008). Igasugune keele abil artikuleeritud häälik on lingvaal ehk keelehäälik ning keeletipu abil artikuleeritud häälik on apikaal (Ariste, 1977). Vastavalt eelpool toodud määratlustele on *r*-häälik heliline apikaalne alveolaarne tremulant, mis moodustatakse järgnevalt: keeletipp on vastu hambasompe, kopsudest tulev õhuvool paneb keeletipu värisema nii, et sulg või kitsas ahtus vaheldub avatud faasiga või avarama ahtusega, kusjuures võngete arv sõltub sõna vältel (Asu, jt., 2016; Espe, 1973; Karlsson, 2002).

Eesti keelt rääkiva lapse hääldus peaks olema välja kujunenud 6. eluaastaks (Hallap, Padrik, 2008). Oskus hääldada kõiki emakeele häälikuid õigesti ei kujune siiski kõigil ühtemoodi. Mõnede häälikute hääldamine valmistab vähem raskusi, mõnede hääldamine rohkem. Hindi (2004) sõnul on lapseas paljudele raske *l*-i, eriti aga *s*-i ja *r*-i õige hääldamine. Ojasaare ja Mišiniene (2014) hinnangul on *r*-häälik üks raskemaid ja aeganõudvamaid häälikuid kõneõpetuses. Põhjuseid, miks *r*-hääliku hääldamine valmistab raskusi, on erinevaid. Hindi (1998) järgi on ahtushäälikuid (mille hulka kuulub ka *r*-häälik) raske hääldada kahel põhjusel: 1) ahtus on selline häälduse avatuse aste, mida on raskem kontrollida, kui täielikku ava või sulgu, 2) iga ahtushäälik moodustatakse erineva hääldusmehhanismiga. Karlep (1998) ütleb, et keerulisemalt artikuleeritavad häälikud, sh *r*-häälik omandatakse kõige hiljem. Seetõttu on selleks, et eristada eakohast vaeghääldust häälduspuudest, vajalik jälgida vigade ilmnemise aega, hulka ja püsivust; analüüsida veatüüpe ja nende sagedus. Kui 3 – 4-aastane laps asendab *r*-hääliku *l*-iga, on tegu eakohase hääldusega (Raudik, 2016).

R-hääliku vale hääldamist nimetatakse vastava kreeka tähestiku tähe järgi rotatsismiks ning *r*-i asendamist mõne muu häälikuga, pararotatsismiks (Espe, 1973; Волкова & Шаховская, 1998). Rotatsismi variante on palju ning nende nimetus sõltub sellest, mil viisil ja kus tekitatakse tremulatsioon: kurgu *r*, lateraalne *r*, labiaalne *r*, interdentaalne *r*, lingvaalne *r*, ühelöögiline *r*, vibratsioonita keeletipu *r*, nasaalne *r* (Espe, 1973; Raudik, 2016).

R-i hääldusvead võivad olla tingitud erinevatest põhjustest. Naestema (2008) sõnul võib *r*-hääliku vaeghääldus olla tingitud liiga lühikesest keelekidast. Sel juhul ei saa laps tõsta keeletippu ülemiste hammaste taha või ülahuulele. Randlepa (2010) poolt läbiviidud uuringus hambumusanomaaliatega noorte seas esines *r*-i valehääldust 18,1%, kusjuures enim oli kurgu *r*-i, kuid esines ka palju vibratsioonita keeletipu *r*-i (risthambumuse korral). Ratas (2013) jõudis oma magistritöös järeldusele, et üks raskemini hääldatavatest häälikutest 5 – 10

aastastel düsartriaga lastel on *r*-häälik. Ird ja Suvi (2013) uurisid huule- ja/või suulaelõhega laste kõnet ning tõid esile, et huule- ja suulaelõhega lastel esines sageli lingvaalset *r*-häälikut.

Teraapia põhimõtted foneetiliste häälduspuuete korral

Foneetilise puude korral on teraapia eesmärgiks ühe või mitme hääliku õige häälduse (koha, viisi) saavutamine (Raudik, 2016). Õigete hääldusoskuste kujundamine on sihipärane ja organiseeritud protsess, mis sisaldab järgmisi etappe: 1) ettevalmistav etapp, 2) häälikuseade, 3) hääliku kõnesse viimine, 4) automatiseerimine (Espe, 1973; Raudik, 2016; Волкова & Шаховская, 1998; Борисова, 2005). Edasi järgmisele etapile saab minna alles siis, kui eelnev on omandatud (Espe, 1973). Häälikuseade õnnestumist mõjutavad eelkõige nii lapse motivatsioon kui ka sagedane harjutamine (Naestema, 2008).

Ettevalmistaval etapil on foneetilise häälduspuude puhul põhitähelepanu õigete hääldusliigutuste kujundamisel (huule, keele, pehme suulae harjutused sõltuvalt vaeghäälduse vormist, seatavast häälikust ja häälduselundite seisundist) (Raudik, 2016). *R*-hääliku õigel hääldamisel on keele lihaste liigutuste koordineerimine keeruline, seetõttu on häälduselundite (eriti keele ja huulte) treening tähtis (Espe, 1973). *R*-hääliku puhul on oluline, et valitud harjutuste käigus tõuseks keeletipp, ning hoitaks seda asendit alveoolidel; moodustataks lai keel ja tõstetaks keele külgi, tekitades nõokujulise keele asendi, mis on vajalik *r*-hääliku õigeks häälduseks (Raudik, 2016).

Häälikuseade ehk hääliku esilekutsumise etapi eesmärgiks on kujundada esialgne oskus hääldada häälikut õigesti (Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998). Selleks on erinevad meetodid:

- 1) Hääliku esilekutsumine matkimise teel – laps proovib häälikut õigesti hääldada, matkides logopeedi, kasutades lisaks nägemis- ja kuulmistajule ka visuaalset-, taktilist- ja kinesteetilist taju. Logopeed selgitab, millises asendis peavad vajalikud häälduselundid olema. (Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998; Raudik, 2016).
- 2) Mehaaniline seade – häälduselundite õige asendi saavutamiseks kasutab logopeed erinevaid mehaanilisi vahendeid. Selle tagajärjeks on teistsugune hääldus. Pärast pikaajalist harjutamist saavutab laps iseseisvalt häälduselundite õige asendi või kasutab vajadusel abivahendit, nt spaatlit või sõrme. (Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998; Raudik, 2016).

3) Segameetod – eelnevad meetodid kombineeritakse. Suurem roll on matkimisel ja logopeedi poolsetel selgitustel. Vajadusel kasutatakse ka mehaanilist abi (Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998).

4) Koartikulatsioonimeetod – häälikut kutsutakse esile kasutades koartikulatsiooni. Meetod sobib eelkõige lastele, kellele valmistab teadlike hääldusliigutuste sooritamine raskusi (Raudik, 2016).

Häälikuseadel kasutatakse õige häälduse saavutamiseks sageli lähtehäälikuid, mis on moodustusviisilt seatavale häälikule sarnased (*r*-hääliku puhul *n* ja *t*) (Raudik, 2013). *R*-hääliku seadel kasutatakse ka asehäälikut (keelesüsteemis mitteesinev), nn „meilasehäält“, kus keel on küll *r*-i positsioonis, kuid vibratsioonita (Espe, 1973; Raudik, 2013).

Hääliku kõnesse viimise etapp – õpitav häälik ühendatakse teiste häälikutega (Espe, 1973). Tavaliselt viiakse seatav häälik kõigepealt lahtisesse silpi, seejärel kinnisesse silpi. Järjestus sõltub sellest, millises positsioonis on lapsel seatud häälikut kergem hääldada. *R*-hääliku puhul tuleks eelistada labialiseerimata vokaale (*i*, *e*, *ä*, *a*, *õ*) labialiseeritud vokaalidele (*u*, *o*, *ü*, *ö*). Edasi harjutatakse õiget hääldust sõna alguses, sõna lõpus, sõna keskel lihthäälikuna ja häälikuühendis ning viimasena sõna lõpus, kus on seatav häälik mitmes positsioonis korraga (Espe, 1973; Raudik, 2016; 2013). Tähelepanu peab pöörama ka koartikulatsiooni mõjule. Koartikulatsioon ehk kaashääldus põhjustab kõnes konsonantide häälduse varieerimist, esineb nii häälduskoha-, hääldusviisi- kui ka helilissuassimilatsiooni ehk sarnastumist (Asu, L., Lippus, P., Pajusalu, K., Teras, P. (2016). Seetõttu on oluline kasutada materjali, kus kujundatakse õiged hääldusoskused nii sõnas, fraasis kui ka lausungis (Raudik, 2016).

Automatiseerimise etapp – toimub omandatud hääldusoskuse arendamine vilumuseks (Espe, 1973). Selleks kasutatakse erinevat materjali (eelkõige tekstid), mis annaks lapsele võimaluse harjutada õiget hääldust erinevates suhtlussituatsioonides. Oluline on koostöö koduga, et laps õpiks õiget hääldusoskust kasutama loomulikus kõnekeskkonnas (Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н., 1998).

Ülevaade Eestis seni ilmunud häälikuseadet toetavatest materjalidest

Infot Eestis seni ilmunud materjali kohta koguti Eesti Logopeedide Ühingu (ELÜ) kodulehelt ja internetist.

Autorile teadaolevalt on seni Eestis ilmunud spetsiaalselt *r*-hääliku hääldamise kujundamise toetamiseks vähe materjali. Tööraamatud „Õpime hääldama: R 1. ja 2. osa.“

sisaldavad hääldus- ja lugemisharjutusi, ülesandeid sõnade tähenduse täpsustamiseks ja selgitamiseks, harjutusi sõnade rakendamiseks, kirjalikke harjutusi õpitava sõnavara kinnistamiseks (Laanisto, R., Pentšuk, K., Raidla, U. (2003; 2004). Töölehed sobivad rohkem koolieelikutele. Harjutustik „Häälik ja täht r sõna alguses“ on mõeldud *r*-hääliku kõnesseviimiseks ja kinnistamiseks. Töölehed on suunatud eelkõige koolieelikutele ja algklassiõpilastele (Künnapuu, 2007). Lisaks on ilmunud erinevaid häälikuseade ja kõnearenduse harjutustikke. Raamat „Päkapikumetsa lood“, sisaldab erinevaid tekste, mis võimaldavad harjutada erinevate häälikute, sh *r*-hääliku hääldamist (Rommel, 1994). „Häälikuseade ja kõnearenduse harjutustik“ koosneb metoodilisest juhendist ning komplektidest häälikute *s*, *r*, *k*, *v*, *p*, *t*, *õ*, *ä*, *ö*, *ü* seadeks ning automatiseerimiseks (Lukanenok, Tammemäe, 2008). Raamatu „Pannkoogipidu“ toel saab nõustada lapsevanemaid ning valida lapsele harjutusi, mis aitavad kaasa *r*-i, *s*-i või muu problemaatilise hääliku õigele kujundamisele (Vilu, 2008). Alberg ja Leetsar on koostanud harjutusvara *s*-hääliku õige häälduse kujunemise toetamiseks („Õige häälduse kujunemist toetav harjutusvara koolieelikutele: *s* häälik.“ Alberg, Leetsar, 2013).

Koostatud on ka arvutipõhist õppematerjali. Logopeed Ene Varik-Maasiku koostatud õpiobjekt „Häälusraskused, võtted nende ületamiseks“ (aadressil: <http://haaldusraskused.weebly.com/>) annab eelkõige ülevaate düslaalia ehk häälikute hääldamise raskuste temaatikast (Varik-Maasik, E.). Lisaks saab infot häälikuseade erinevate etappide kohta, vaadata erinevaid õppevideosid. Maris Huopolaan koostas oma bakalaureusetöö „Arvutipõhine õppemäng logopeediliseks tööks *r* hääliku seadel häälikuseade ettevalmistaval etapil“ raames arvutipõhise õppevara *r*-hääliku seadeks häälikuseade ettevalmistaval etapil (Huopolaan, 2014). Mäng on kõigile kättesaadavad aadressil: <http://logopeedilisedmangud.weebly.com/>.

Albergi ja Leetsari (2013) poolt logopeedide seas läbiviidud küsitluse tulemused näitasid, et logopeedid hindasid *r*-hääliku seadeks mõeldud harjutusvara hulka ebapiisavaks. Sellest tuleneb vajadus luua kompleksne harjutusvara, mis sisaldaks materjali nii *r*-hääliku häälduse uurimiseks kui ka häälikuseade kõikide etappide toetamiseks.

Koostatava harjutusvara lähtealused

Käesoleva bakalaureusetöö raames koostatud harjutusvara mängud on mõeldud toetamaks *r*-hääliku õige häälduse kujundamist. Harjutusvara koostamisel arvestati eelkõige sellega, et tegevused oleksid mängulised ja pakuksid lastele huvi ja motivatsiooni tegevuses

püsimiseks. Strebeleva (2010) järgi on mäng lapse peamine tegevus ning õpetusmeetodite valikul on oluline kasutada metoodilisi võtteid, mis äratavad laste tähelepanu ja tekitavad huvi. Koolieelse lasteasutuse riikliku õppekava järgi on üks õppe- ja kasvatustegevuse läbiviimise põhimõtteid see, et laps õpib mängu kaudu (Koolieelse lasteasutuse ... , 2011). Mängul on õppeprotsessis oma kindel eesmärk ja struktuur, kus simuleeritud ülesande abil toimub õppimine (Salumaa, Talvik, 2003). Saare (1997) sõnul toimub mängu, eriti didaktilise ehk õppemängu kaudu õppimine, sest lapsed mängivad meelsasti (Saar, 1997). Strebeleva (2010) hinnangul on didaktilisel mängul kaks eesmärki: õpetav, kus on juhtiv roll täiskasvanul ja mänguline, mis paneb lapse tegutsema.

Läänemetsa (2000) sõnul peab õppematerjali koostamisel arvestama, et see oleks hästi liigendatud, ülevaatlik ja mõistetav oma õpijärjestuses. Harjutusvara koosneb järgnevatest osadest: materjal *r*-hääliku häälduse õigsuse hindamiseks; tegevused foneemikuulmise ja häälikanalüüsi arendamiseks; tegevused *r*-hääliku seadeks ja kõnesse viimiseks. Mängud on järjestatud vastavalt häälikuseade etappide järjestusele.

Harjutusvara koostamisel järgiti põhimõtet: mida noorem laps, seda lihtsam ja näitlikum (visuaalselt) peab olema kasutatav materjal (Espe, 1973; Hallap, Pardik, 2008). Karlepi (2003) sõnul kasutatakse kõnearenduses sageli pilte. Lisaks peeti silmas põhimõtet, et ülesanded vastaksid laste ealistele võimetele (Galinskaja, H., Kelder, E., Lootsar, E., Rohtla, A., 1972). Läänemetsa (2000) sõnul on oluline varieerida harjutusvara raskusastet. Mängude koostamisel on seda põhimõtet järgitud, enamus mängudel on mitu varianti, kus laps saab tegutseda vastavalt oma võimetele.

Iga mängu juures on olemas juhend, kus on kirjas tegevuse eesmärk, kasutatavad vahendid ja tegevuse käik. Salumaa ja Talviku (2003) sõnul on oluline, et mängu juhend oleks selge ja arusaadav ning mängujuht peab veenduma, et kõik saaksid juhendist aru. Juhendites on kirjeldatud tegevuse käiku ja esitatud ka eeldatav dialoog, mis võiks tekkida mängujuhi ja mängija(te) vahel.

Kokkuvõtteks saab öelda, et harjutusvara koostamisel arvestati eelkõige sellega, et kasutatav materjal toetaks *r*-hääliku õige häälduse omandamise kujundamist ning oleks 1) asjakohane ja jõukohane, 2) pakuks lapsele huvi, st oleks mänguline, 3) pakuks võimalusi muuta tegevuste raskusastet.

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärk on koostada harjutusvara, mis toetaks *r*-hääliku õige häälduse kujundamist. Uurimistööle on püstitatud järgmised ülesanded:

- 1) Analüüsida olemasolevaid materjale, mis on koostatud *r*-hääliku õige häälduse kujundamise toetamiseks.
- 2) Koostada harjutusvara *r*-hääliku õige häälduse kujundamise toetamiseks häälikuseade erinevatel etappidel.
- 3) Uurida, milline on ekspertide hinnang koostatud harjutusvarale ning kuidas saaks antud õppevara ekspertide hinnangul täiustada.

Metoodika

Ekspert hinnangu eesmärk oli teada saada logopeedide arvamust koostatud harjutusvara kohta ja hinnang mängude kasumlikkusele.

Valim. Ekspert hinnangu saamiseks kasutati mugavusvalimit. Ekspertide valimisel palusin abi juhendajalt. Harjutusvara hindas 5 eksperti, kes kõik tegelevad koolieelikutega. Ekspertid on samas seotud erinevate asutustega (kool, rajaleidja keskus, lasteaed, kliinik). Ekspertide valikul oli silmas peetud seda, et nende tööstaaž oleks vähemalt 5 aastat.

Mõõtevahend. Ekspertanalüüsi tegemiseks kasutati kaheosalist ankeeti, mille eeskujuks on võetud Albergi ja Leetsare (2013) koostatud ankeet. Ankeeti on kohandatud vastavalt käesoleva töö vajadustele. Ankeedi esimeses osas on 7 küsimust, mille eesmärgiks on saada hinnang harjutusvara otstarbekuse, jõukohasuse ning kasutatud keelelise ja pildilise materjali kohta. Vastamiseks sai kasutada Likerti 4-pallist skaalat („nõustun“, „pigem nõustun“, „pigem ei nõustu“, „ei nõustu“). Lisaks said eksperdid soovi korral igale väitele lisada oma kommentaari. Ekspertidel oli palutud märkida, kas nad katsetasid harjutusvara. Kui jah, siis täpsemalt milliseid mängu. Ankeedi teises osas on ekspertidel võimalus teha omapoolsed ettepanekud mängude muutumiseks.

Protseduur. Harjutusvara oli ekspertide käes 2017. aasta aprillis. Igal eksperdil oli harjutusvaraga tutvumiseks aega üks nädal. Ekspertidel oli palutud täita ekspert hinnangu ankeet.

Harjutusvara r-hääliku õige häälduse kujundamiseks

Koostatud harjutusvara koosneb järgmistest osadest:

1. R hääliku õige hääldamine.
2. Materjal *r*-hääliku häälduse uurimiseks.
3. Tegevused foneemikuulmise arendamiseks.
4. Tegevused häälikanalüüsi arendamiseks
5. Tegevused *r*-hääliku seadeks ja kõnesse viimiseks.
  - 5.1. Isoleeritud *r* ja *r*-häälik silbis.
  - 5.2. R sõna alguses.
  - 5.3. R sõna lõpus.
  - 5.4. R sõnas lihthäälikuna vokaalide vahel.
  - 5.5. R kaashäälikuühendis.
  - 5.6. R sõnas mitmes positsioonis.
  - 5.7. Kinnistamine.

Harjutusvara koosneb 50st erinevast mängust. Mängude juures kasutatav pildimaterjal on töö autori poolt joonistatud/meisterdatud. Kõik mängud on autori omalooming. Mängu „Kelle vari“ idee on pärit Albergi ja Leetsare koostatud harjutusvarast „Õige häälduse kujunemist toetav harjutusvara koolieelikutele: S häälik“. Tööle on lisatud *r*-hääliku õige häälduse kirjeldus, tuginedes Espe (1973), Ariste (1977) ja Asu, L., Lippus, P., Pajusalu, K., Teras, P. (2016) teostele.

R-hääliku häälduse uurimise etapp sisaldab kolme mängu, mille abil saab hinnata lapse *r*-hääliku häälduse õigsust sõnas erinevates positsioonides (*r*-häälik sõna alguses, sõna lõpus, sõnas vokaalide vahel, häälikuühendis ja mitmes positsioonis (erinevaid sõnu on kokku 113)). Espe (1973) sõnul on hääldamise kontrollimisel oluline jälgida hääliku artikulatsiooni nii isoleeritult kui sõnas. Raudik (2013) märgib, et häälduse õigsust peaks lisaks kontrollima ka fraasi, lausungi ja teksti tasandil, ning tähelepanu peab pöörama koartikulatsiooni mõjule hääldamisel. Mängudes „Lähme poodi“ ja „Aardekirst“ on võimalus uurida *r*-hääliku hääldust lauses. Mängu „Lähme poodi“ toel saab uurida sõnades *r*-hääliku hääldust ka erinevates veldetes. Selleks peab mängujuht suunama mängu käiku sel moel, et laps vastaks soovitud viisil.

Foneemikuulmise arendamiseks mõeldud tegevustes on eesmärgiks eristada kuulmise teel *r*-häälikut häälikute reast või sõnadest. Foneetilise häälduspuude korral kasutatakse foneemikuulmise ülesandeid eelkõige õige häälduse teadvustamiseks (Raudik, 2013).

Häälikanalüüsi arendamise eesmärgiks harjutusvara mängudes on oskus määrata *r*-hääliku asukohta sõnas.

Suurima osa harjutusvarast moodustavad tegevused *r*-hääliku seadeks ja kõnesse viimiseks. Mängude järjekord lähtub häälikuseade etappidest (isoleeritud *r* ja *r*-häälik silbis, *r* sõna alguses, *r* sõna lõpus, *r* sõnas vokaalide vahel, *r* kaashäälikuühendis, *r* sõnas mitmes positsioonis). Viimasena on toodud mängud, mis sobivad kinnistamiseks, kus *r* häälik esineb sõnades erinevates positsioonides. Lisaks võib kinnistavas etapis kasutada kõne uurimiseks mõeldud mängu.

Mängudel on võimalik muuta raskusastet, näiteks peab laps alguses ütlema sõna, seejärel kasutama seda sõna lauses või fraasis.

Ekspert hinnangu tulemused ja arutelu

Käesoleva töö eesmärgiks oli koostada harjutusvara *r*-hääliku õige häälduse kujundamise toetamiseks. Eelnevalt analüüsiti juba olemasolevaid materjale ja tutvuti teemakohase kirjandusega. *R*-häälik on üks raskemini omandatavaid häälikuid eesti keeles (Eek, 2008; Hint, 1998; Karlep, 1998) ning rotatsismi esineb sageli (Espe, 1973). Tuginedes Albergi ja Leetsare (2013) bakalaureusetöös läbiviidud vajadusuuringule, võis väita, et logopeedidel on puudus ühtsest harjutusvarast, mis toetaks *r*-hääliku õige hääldamise kujundamist, häälikuseade erinevatel etappidel.

Harjutusvara mängude koostamisel lähtuti eelkõige sellest, et tegevused toetaksid *r*-hääliku õige häälduse omandamist ning oleksid mängulised. Oluliseks peeti seda, et harjutusvara oleks süsteemne ning asja- ja jõukohane.

Töö üheks ülesandeks oli saada ekspertide hinnang koostatud harjutusvara kohta. Selleks paluti viiel eksperdil tutvuda harjutusvaraga ning täita ekspert hinnangu ankeet. Ekspertid hindasid koostatud harjutusvara vastavust eesmärgile, harjutusvara erinevate osade otstarbekust, kasutatud meetodite ja materjalide ea- ja jõukohasust ning tööjuhiste arusaadavust. Ekspertidel oli võimalus lisada väidetele kommentaare ning teha omapoolseid ettepanekuid mängude parendamiseks. Harjutusvara hindas kokku viis eksperti, kes kõik andsid esitatud väidetele hinnanguid „nõustun“, „pigem nõustun“ ja „pigem ei nõustu“. Hinnangut „ei nõustu“, ei antud ühelgi korral.

Tabel 1. *Ekspertide hinnangud esitatud väidetele.*

Väide	Nõustun	Pigem nõustun	Pigem ei nõustu	Ei nõustu
Harjutusvara toetab logopeedi tööd <i>r</i> -hääliku seadel ja kõnesse viimisel töös lastega.	3	2		
Harjutusvara jaotamine osadeks on otstarbekas.	3	2		
Harjutusvaras kasutatud meetodid on ea- ja jõukohased.	1	4		
Harjutusvara keeleline materjal on sobiv seatud eesmärkide saavutamiseks.	1	3	1	
Harjutusvaras kasutatud pildiline materjal on eakohane ja arusaadav.	3	2		
Harjutusvara juhendid on arusaadavad.	3	2		
Harjutusvara mängud tõstavad laste huvi tunni tegevuse vastu	3	2		

Üldhinnang koostatud harjutusvarale

Kolm eksperti nõustus ja kaks pigem nõustus, et harjutusvara toetab logopeedi tööd *r*-hääliku seadel ja kõnesse viimisel töös lastega. Üks ekspert kommenteeris: „*Arvan, et mitmed r-i kõnesse viimise harjutused on väga head ja toetavad kindlasti logopeedi tööd lastega. Küll aga ei ole selles harjutustikus kahjuks sobivaid ülesandeid r-i seadeks. Esimeses ülesannete blokis tegeletakse küll r-i või r-i asehääliku isoleeritud hääldamisega, kuid harjutusvara ei võimalda toetada logopeedi tööd selles osas, kuidas laps r-i või r-i asehääliku hääldamiseni jõuab.*“ Edaspidi on harjutusvara võimalik täiendada ja pakkuda ka konkreetseid harjutusi *r*-i seadeks. Üks ekspert märkis, et „*Osa mängu sobivad pigem väga algajale logopeedile.*“

Väitega *Harjutusvara jaotamine osadeks on otstarbekas*, nõustus kolm eksperti ja pigem nõustus kaks eksperti. Üks ekspert märkis: „*Meeldis, et foneemikuulmise mängu saab kasutada ka teiste häälikute eristamise õpetamisel. Universaalsed vahendid selles osas.*“ Lisaks tehti kahe eksperdi poolt ettepanek lisada harjutusvara sisukorda mängude nimed. Vastavalt ettepanekutele, lisati mängude nimekiri harjutusvara sisukorda.

Üks ekspert nõustus ja neli eksperti pigem nõustusid, et harjutusvaras kasutatud meetodid on ea- ja jõukohased. Ekspert, kes nõustus väitega, kommenteeris: „*Meeldis, et lisaks r-i õppimisele arendavad mängud lapse sõnavara, tunnetustegevust, sõnamoodustusoskust jne. Paljudel mängudel oli mitu varianti, et raskusastet reguleerida. See on väga hea!*“ Üks ekspertidest lisas: „*Võiks olla enam võistluslikke mängu, sest enamasti teostatakse R seadet ju suuremate koolieelikutega.*“ Ekspert, kes pigem nõustus väitega, märkis: „*Raske hinnangut anda, kuna materjalil tervikuna ega ka mängudel eraldi pole juures vanuserühma, millele see eelkõige suunatud on. Mulle tundub, et harjutusvaras on sobivaid harjutusi erinevatele vanuseastmetele. Tendents tundub olevat selline, et raskusaste suureneb koos hääldusliku materjali keerukusega.*“

Üks ekspert nõustus, kolm eksperti pigem nõustusid ja üks ekspert pigem ei nõustunud, et harjutusvara keeleline materjal on sobiv seatud eesmärkide saavutamiseks. Ekspert, kes pigem ei nõustunud, märkis: „*Liialt vähe on harjutusvaras pööratud tähelepanu sõnavara valikul ühetaolisele hääldusmustrile*“. Antud harjutusvara koostati babakalaureusetöö raames, see seab töö mahule omad piirid. Töö eesmärgiks oli koostada kompleksne r-hääliku seade mängude komplekt, kus on iga positsiooni tarvis koostatud vähemalt 5 näidismängu. Logopeed/mängujuht saab iga komplekti pildimaterjali kasutades leida veel mooduseid iga positsiooni harjutamiseks. Sama ekspert lisas: „*R sõna alguses harjutamiseks mõeldud mängudes on koos RE, RÄ, RI-ga algavad sõnad. Minu arvates võiksid olla eraldi mängud RE, RA, RI jne algavate sõnade harjutamiseks.*“ Mängujuht saab kasutada olemasolevat pildimaterjali vastavalt oma soovile. Harjutusvaras on sõnu, kus r-häälik on labialiseerimata ehk „naeruse“ vokaali ees, kokku 16. Töö autor leiab, et selline sõnade hulk pakub erinevaid võimalusi, harjutamaks r-hääliku hääldamist „naeruste“ vokaalide ees. Üks ekspert kommenteeris: „*Praegu puuduvad mängud pika ja ülipika R-i harjutamiseks sõna keskel. R hääldamise harjutamiseks kaashäälikühendis võiksid olla samuti eraldi mängud kaashäälikühendite tüüpide kaupa.*“ Ka teine ekspert lisas soovitusi kõikide r kaashäälikühendis (KHÜ) ja r sõnas mitmes positsioonis korraga, mängude kohta: „*Minu hinnangul on r KHÜs ja mitu r-i sõnas mängudes kasutusel liiga keerukas sõnavara ... Ka on ühes tunnis kasutusel väga palju erinevaid uusi sõnu.*“ Vastavalt ekspertide soovitudele saab edasipidi mängu lihtsustada. Nt. mängu „Talvevarud“ saab muuta, kasutades praeguste köögiviljade asemel (porgand, kurk, kõrvits, herned, paprika) sõnu, kus puudub r-häälik või on juba eelnevalt õpitud positsioonis (tomat, redis, peet, uba jne). Mängus „Märga märgikogu“ võib esialgu kasutada „märkide“ asemel hoopis üldkomplekti pilte. Ekspert, kes pigem nõustus väitega, märkis: „*Kohati on rasked, kuid samas väga huvitad ja arendavad*

lausekonstruktsioonid. Viidatud on ka juhendaja abile, võimalik kasutada lihtsamaid variante. “Lisaks kommenteeriti: „Üldiselt on keeleline materjal väga täpselt valitud – konkreetses tunnis on kasutusel ainult selle tunni eesmärgiga sobiv sõnavara. Küll aga on minu hinnangul liiga raske sõnavara valitud mängudesse, mille eesmärgiks on harjutada r-i kaashäälikuühendis või sõnades, kus on mitu r-i. Teiste positsioonide puhul on sõnavara ühes tunnis harjutamiseks jõukohane.”

Väitega *Harjutusvaras kasutatud pildiline materjal on eakohane ja arusaadav* nõustus kolm eksperti, pigem nõustus kaks eksperti. Ekspert, kes nõustus esitatud väitega, märkis: „*Harjutusvaras võiks olla üldkomplekti piltide sõnavara ka ära toodud. Enamus piltidest on väga ilusad ja arusaadavad, aga mõnest pildist ei saanud kohe aru (nt merilõvi, rõdu)*“. Piltide sõnavara on ära toodud harjutusvara teise osa juures: „*Materjal R hääliku hääliduse uurimiseks*“. Ekspert, kes märkis vastuseks „pigem nõustun“, kirjutas: „*Osa mängude puhul oleksin ise kasutanud pildimaterjali teistmoodi*“. Teine ekspert, kes nõustus väitega, lisas: „*Meeldib, et pildimaterjal on valitud võimalikult erinev teistest senini teadaolevatest mängudest*“. Veel lisati ühe eksperdi poolt: „*Pildiline materjal on väga ilus. Pildid on arusaadavad, lihtsad, ilusad ja on näha, et materjal on põhjalikult läbi mõeldud – mitmed pildid on kahepoolsest kasutatavad ja seetõttu lastele tõenäoliselt huvitavad. Arvan, et harjutusvaras kasutatud pildiline materjal sobib nii väikelastele kui koolieelikutele.*“

Kolm eksperti nõustus ja kaks eksperti pigem nõustus, et harjutusvara juhendid on arusaadavad. Ekspert, kes pigem nõustus, kommenteeris: „*Vaja on üle vaadata sõnastus. Küsimusi tekitasid liisusalmid, mis osaliselt olid „konarlikud/kohmakad*“. Üks ekspertidest, kes nõustus väitega, märkis kommentaaris, et „*juhendid on arusaadavad*“. Teine ekspert, kes nõustus, lisas: „*Juhendid on arusaadavad, kuid mõningatel juhtudel soovitaksin logopeedil tegevust lapse jaoks mängulisemaks muuta. Lisaks oleks vaja iga mängu alguses välja tuua, millise sõnavaraga tegelema hakatakse*“. Juhendi muutmiseks tehti ettepanekuid mitme konkreetse mängu puhul – „*Lähme poodi*“ (rohkem näidislauseid, tegevuse käik selgemaks), „*Eksinud lepatriinu*“ (miks lepatriinud komistavad), „*Jõulupuu kaunistama*“ (mängu reeglid selgemalt esile tuua), „*Aardekirst*“ (ekspert märkiks, et laps ei saa vaadata kirstus asju, mille röövel juba ära võttis). Vastavalt tehtud ettepanekutele, muudeti nende mängude juhendite sõnastust ja tegevuse käigu kirjeldust täpsemaks. Lisaks märkisid kaks eksperti, et mängude juhenditele on oluline märkida mängus kasutatav sõnavara. Sõnavara loetelu lisamine mängudele on otstarbekas juhul, kui mänguga on seotud konkreetsed sõnad. Paljude mängude puhul on logopeedil endal võimalik mängu sõnavara valida (kasutades üldkomplekti), seetõttu ei ole alati otstarbekas iga mängu konkreetsete sõnadega piirata. Osade mängude puhul on

sõnade loetelu ära toodud harjutusvara alguses. Vastavalt ekspertide ettepanekutele, lisati sõnavara loetelu mängudele, kus seda peeti võimalikus. Kaks eksperti arvasid, et juhendites peaks olema kirjas logopeedi tegevus lapsele uue sõna tutvustamisel (peeti oluliseks, et logopeed hääldab uue sõna ise ette). Tähelepanek, et mängujuht ei häälda juhendi järgi lapsele uut sõnavara ette, on asjakohane. Siiski saab mängudes logopeed ise, vastavalt lapse tasemele, raskusastet muuta. Kui laps ei suuda iseseisvalt sõna õigesti hääldada, siis võib mängu lihtsustada ning laps peab täiskasvanu hääldatud sõna järele kordama.

Kolm eksperti pigem nõustus ja kaks eksperti nõustus, et harjutusvara mängud tõstavad laste huvi tunni tegevuse vastu. Üks ekspertidest kommenteeris: *„Mängude mõtted on head, kuid paljudele mängudele lisaksin võistlusliku momendi, see tekitaks lastele kohe suurema soovi mängu mängima hakata.“* Ekspert, kes nõustus väitega, lisas: *„Läbiproovitud mängud tekitasid elevust ja meeldisid väga.“* Teine ekspert, kes nõustus väitega, kommenteeris: *„Kindlasti nõus. Arvan, et erinevad mängud sobivad erinevas vanuses lastele. Eriti hea kõneline ja pildiline materjal, süžee ja idee on nt mängudes „Riina koristab tuba“, „Näljane rebane“, „Värviline nädal“, „Värviloto“, „Rubiinijaht“ ja teistes r-i kõnesse viimise mängudes. Kindlasti aitavad need logopeedil r-i kõnesse viimise tundi lapse jaoks huvitavaks, arendavaks ja mänguliseks teha.“*

Üks ekspert üldise kommentaari kõikide mängud kohta: *„Võiks lisada mängudele enam kõnearenduslikke ja psüühiliste protsesside arendamisega seotud eesmäärke ning kinnistavas etapis võiks olla enam jutustamisoskuse arendamist. Lisaks kasutada pikemaid luuletusi ja dialooge.“* Käesoleva töö eesmärgiks oli eelkõige r-hääliku õige häälduse kujundamine, seetõttu ei peetud vajalikuks eraldi selliseid eesmäärke välja tuua. Küll aga on töö autor nõus ettepanekuga kasutada edaspidi mängudes rohkem dialoogi ja pikemaid luuletusi.

Ekspertide hinnang katsetatud mängudele

Ekspertidel oli palutud märkida, kas nad katsetasid mängu ka töös lastega. Kui jah, siis milliseid. Mänge katsetasid oma töös kolm eksperti (kokku 13 erinevat mängu - „Näljane rebane“, „Lõpeta rida“, „Lumememme ehitamine“, „Värviline nädal“, „Värviloto“, „Pilvede vaatlus“, „Kuri Muri“, „Hernehirmutis“, „Rabarberi kohvik“, „Mis on vikerkaare lõpus?“, „Rikkis triikraud“, „Porikärbes armastab vorsti“ ja „Eksinud lepatriinu“).

Üks ekspertidest märkis, et katsetas mängu „Näljane rebane“ ja „Lõpeta rida“. Mängu „Näljane rebane“ kohta lisas kommentaari: *„Väga tore mäng. Sõnavarana võiks olla ainult RE-ga algavad sõnad“.*

Teine ekspert katsetas mängu „Lumememme ehitamine“, „Värviline nädal“, „Värviloto“, „Pilvede vaatlus“, „Kuri Muri“ ja „Hernehirmutis“. Ekspert lisas erinevaid soovitusi nende mängude parendamiseks/muutmiseks. Mängu „Pilvede vaatlus“ liisusalm on eksperdi arvates kohmakas, lisaks *„vajaks täpsustamist, kas räägitakse asjadest, mis on pilve peal või asjade kujulistest pilvedest“*. Ekspert leidis, et mängu „Värviloto“ on hea mängida, kuid *„liisusalmid ei ole väga suupärased, vähemasti lastele väga meelde ei jäänud“*. Lisaks võiks mängus kasutada *„ruudulisi asju“*. Mängus „Kuri Muri“ on eksperdi arvates kahe pildipoole kokku sobitamine liiga lihtne. Mängule lisati ka kolmeks ja neljaks osaks lõigatud pildid, et reguleerida tegevuse raskusastet. Mängu „Hernehirmutis“ peeti lõbusaks.

Kolmas ekspert kasutas oma töös mängu „Hernehirmutis“, „Rabarberi kohvik“, „Mis on vikerkaar lõpus?“, „Rikkis triikraud“, „Pilvede vaatlus“, „Porikärbes armastab vorsti“ ja „Eksinud lepatriinu“. Kommentaare/ettepanekuid antud mängude kohta oli ainult üks. Ekspert märkis, et mängu „Porikärbes armastab vorsti“ juures, võiks kasutada ka Eno Raua luuletust „Porikärbe porin“.

Parendusettepanekud ja soovitud mängude muutmiseks

Kolm eksperti tegid hulgaliselt ettepanekuid mängude muutmiseks, parendamiseks (ühel eksperdil oli tähelepanekuid tehtud iga mängu kohta). Üks ekspert lisas omapoolseid ettepanekuid kuue mängu kohta. Üks ekspert tegi ainult ühe ettepaneku.

Konkreetseid märkusi/ettepanekuid tehti järgmiste mängude kohta:

„Põrisev R“ – üks ekspert märkis: *„Mängualusel peaks selgemini fikseerima mängu alguse ja lõpu.“* Sama ettepanek tehti veel ühe eksperdi poolt. Mängualusele lisati vastavalt ettepanekutele algust ja lõppu tähistav märged. Lisaks kommenteeris üks ekspertidest: *„Laps peab nimetama sõnu, aga uurimise täpsema tulemuse saamiseks võiks selle mänguga siduda ka fraasi/lausungi järelekordamist/koostamist. See annaks võimaluse hinnata lapse lauseloomet, psüühilisi protsesse.“* Mängujuht saab olla uurimismaterjali kasutamisel loov ja kasutada mängu ka ettepanekus esiletoodud eesmärkide täitmiseks. Psüühiliste protsesside hindamine ei ole antud mängu eesmärk.

„Mis on puudu?“ – üks ekspert märkis: *„Lisaks r-häälduse uurimisele, uurib ka mõtlemist, mälu ja tähelepanu. Pigem sobiks see mäng mitte uurimiseks, vaid juba harjutamiseks. Mis saab siis, kui laps suudab esemeid nimetada, aga ei taju, mis kadus ära/tuli juurde/mis muutus? (autor: mängu juhendis on kirjas abi) Mängu saab mängida ka nii, et laps peab otsustama, mis tuli juurde.“* Mängujuhendis oli eelnevalt olemas sarnane ettepanek.

„Aardekirst“ – leiti, et mängus kasutatav salm võib olla liiga keeruline ja viia lapse mänguga jätkamise motivatsiooni alla. Soovi korral võib mängujuht salmi kasutamata jätta (kui tundub, et lapsele valmistab see raskusi). Selle asemel saab laps lihtsalt rääkida, mida ta näeb kirstus, mida sinna võiks veel panna, mis on kadunud jne.

„Rubiinijaht“ – üks ekspert märkis, et laev võiks olla paberist ja praktiliselt liigutatav/teisaldatav, teine ekspert lisas, et mängu võiks mängida täringumänguna. Kolmas ekspert lisas ettepaneku: „*Jätaks nn esemepildid saartel nn tühjadeks ruutudeks, mis vastavalt lapse arengule võimaldaks kasutada ka erinevaid r-positsioone. Ja ühtlasi oleks mängujuhil võimalus seda mängualust kordades rohkem kasutada.*“ Vastavalt tehtud ettepanekutele saab mängu edasipidi muuta ja parendada.

„Õunakompott“ – kolm eksperti märkisid, et mängus peaks olema kaks purki (ühel peal R ja teisel ei ole). Mängu viidi see muudatus sisse.

„Kelle vari“ – üks ekspertidest arvas, et lisavariandina juhendis võiks kasutada lauseid „*Otsin karu varju, leidsin karu varju.*“ Sõna *varju* ei sobi antud mängu eesmärgiga, milleks oli on r-hääliku hääldamine vokaalide vahel. Küll saab aga seda varianti kasutada rj-ühendi harjutamisel sõnades ja häälikuseade kinnistaval etapil.

„Astu kasti“ – kasti peale võiks olla märgitud _R, -R-, R_ . „Kasti“ ühele poole tehti vastavad märged. Üks ekspert arvas, et mänguvahendid võiksid rohkem olla seotud r-häälikuga (nt. Teeme rongi! Astu ringi!“).

„Leia õige maja“ – üks ekspert kommenteeris „*Hea mäng. Aga: miks ei võiks laps ise nimetada, mis on pildi peal? Kui laps jääb hätta või tema hääldus võib arusaamist segada, siis alles hääldab sõna mängujuht. Kas mängus kasutatakse ka häälikuühendiga sõnu? Kuidas nende jagamine käib? Sobib ka r-häälduse harjutamiseks/kinnistamiseks, mitte ainult r-hääliku asukoha määramiseks.*“ Mängu juhendis on tegevuse käik selgelt kirjas. Mängu peamine eesmärk on r-i asukoha määramine sõnas, mitte õige häälduse harjutaminesõnas erinevates positsioonides. Samas saab aga logopeed mängu võimalusi rakendada soovi korral ka häälikuseade teistel etappidel.

„Bussisõit“ – üks ekspert kirjutas: „*Miks mitte rotid ja rong? Hiired ja riiul? Jänes ja buss viivad esimesel pilgul mõtted s-häälikule.*“ Mängu eesmärk on foneemikuulmise arendamine, seega ei ole oluline, et mängude tegelaste nimetuses oleks kindlasti r-häälik.

„Eksinud ralliauto“ – üks ekspert märkis, et lisada võiks võistlusliku momendi, muidu on lastel igav. Teine ekspert lisas, et puudu on vokaalide sedelid. Mängu juhendisse lisati märke, et vokaalid saab markeriga kirjutada vastavasse kohta. Võistlusliku momendi saab logopeed vajadusel mängu ise lisada.

„Kaubaauto“ – silpidel *er, ur* tuleks märkida *err, urr* või *eer, uur* (varianti *er* silbina pole).

Vastav muudatus tehti.

„Koer ajab kassi taga“ – ettepanek lisada korraldused ruumisuhte ja/või *parema, vasaku* mõistmiseks. See ei ole antud mängu eesmärk. Mängujuht saab mängu ja korraldusi muuta vastavalt oma soovile. Lisaks tehti ettepanek muuta koer röömsaks, kui ta kassi näeb, sest mossis huultega on raske *r*-i hääldada. Tegu on hea tähelepanekuga – muudatus viidi mängu juhendisse sisse.

„Äratuskell“ – üks ekspert kommenteeris: „*Tüüpharjutus, mida annab asendada ükskõik millega logopeedi ruumist. Seega, kas just eraldi mängualusena? Tahaks kassi asemel midagi muud. Rott? Rebane? Robot?*“ Kass on autori isiklik valik ja seda ei muudetud.

„Veere, veere, kerake“ – lisada tegelased põder, mäger, hiir – „*See sobiks R-i harjutamiseks sõna keskel üsna alguses, lisaks saab kinnistada ka sõna lõpus hääldamist*“. Antud mängu eesmärgiks on *r*-hääliku õige hääldamine sõnas vokaalide vahel. Seega sõnad põder (põtra), mäger (mäkra), hiir (hiirt) ei sobi mängu eesmärgiga.

„Riina koristab tuba“ – kommenteeriti: „*Lisaksin ka r-i asehäälikuga sõnade hääldamise. Kui sõnas ei ole r-häälikut, siis lisaks värvi või mustri abil võimaluse nimetada asju r-hääliku või asehäälikuga. Näiteks – lihtsalt sõna püksid asemel roosad/ruudulised püksid, roheline seelik jne. Raskuste korral annab mängujuht lapsele ette lausemudeli (skeem, noobid jne).*“ Mängu eesmärgiks on, et laps hääldab õigesti *r*-häälikut „naeruste“ vokaalide ees. Seega sõnad roosad, ruudulised, roheline ei sobi antud mängu.

„Lõpeta rida“ – „*Osa mängualuseid oli topelt (4 tk). Kas mingil eesmärgil? Tühja alust ei leidnud. Mis on ise mustri moodustamise eesmärgiks? Kas hääldus või mustrimudel? Millele läheb rõhuasetus? Idee: anda mängualus lapsele ette, seejärel laps laob mängualuse alla oma rea.*“ Rõhuasetus mängus on siiski hääldusel. Topelt alused on eelkõige selleks, et mängu saaks mängida korraga rohkem kui ühe lapsega. Tühi alus lisati mängule.

„Kas õige või väär?“ – „*Hea mäng. Väär – kindlasti lisada sõnaseletus. Seda sõna teavad vaid vähesed lapsed. Juhendaja kordab lause üle, siis kinnistub lapsel õige lause.*“ Sõna väär seletus lisati mängu juhendisse.

„Trollid sõidavad trammiga“ – märgiti: „*Peatuste nimetuses võiks olla ka tr, mitte pr, kr jne ühendid.*“ Üks ekspert arvas, et mängus on liiga palju sõnu erinevate ühenditega, mis muudab harjutamise lapse jaoks raskeks. Peatustena saab kasutada kõiki üldkomplektis olevaid sõnu. Seega, kui on soov kasutada esialgu ainult ühendit *tr* (või mõnda muud), saab valida peatusteks näiteks sõnad, kus on *r*-häälik sõna alguses või lõpus.

„Talvevarud“ – üks ekspert märkis, et idee on sarnane olemasolevas „Kõnearenduse“ komplektis oleva R seade materjaliga. Töö autor ei olnud sellest teadlik ning sarnasus on juhuslik. Lisaks märgiti, et rühmitamisel ei tohiks juhendis ette öelda. Selle märkusega ei saa töö autor täielikult nõustuda. Mängu tutvustamisel on oluline selgitada tegevuse käiku ja tutvustada rühmitamisel. Vastavalt lapse oskustele väheneb tegevuses mängujuhi roll ja laps tegutseb iseseisvalt.

„Mis on vikerkaar lõpus“ – üks ekspertidest kirjutas „*Võiks olla lauamäng, kes enne kullapajani jõuab see võidab. Lisaks võiks olla igasuguseid R-ga sõnu vahepeal.*“ Antud ettepanek eeldab uue mängu loomist. Teine ekspert lisas: „*Kas laps kõnnib rohutirtsuga üle vikerkaare vaikides? Pigem võiks rohutirts minna vikerkaare lõppu ja uurida erinevaid kullapadasid. Lisada võiks nn memoriini osa mängule (kullapajad kahes reas, mis oli kus?)*“ Mängu teises variandis on kirjas, mida laps ütleb, kui rohutirts üle vikerkaare kõnnib. Mängu juhendisse lisati, et mängu saab ka memoriini põhimõttel mängida.

„Rabarberi kohvik“ – üks ekspertidest märkis: „*Tore mäng, suhtlemiskomponent meeldib eriti.*“ Teine ekspert arvas aga, et mängus kasutatud sõnad/laused on lastele liiga keerulise silblistruktuuriga. Mängujuhil on võimalus keelelist materjali lihtsustada, vastavalt vajadusele.

„Rikkis triikraud“ – üks ekspert tegi ettepaneku lisada dialoog, nt. ema pärib: „*Missugune särk on vaja ära triikida?*“ Teine ekspert märkis: „*Liisusalm tundub mulle pisut kohmakas. Võimalik variant: Siiru (3v)-saaru (3v), siiru (2v)-saaru (2v), kortsud sirgeks ruttu saagu.*“ Liisusalmi muutmine on hea ettepanek ning viidi töösse ühe võimalusena sisse.

„Mida nägi karu unes“ – üks ekspert arvas: „*Antud mäng sobib pigem R sõna keskel mängude juurde.*“ Mängu sõnavara on lai ja tegelikult saabki seda mängu soovi korral kasutada iga etapi juures, kui valida sobivad sõnad.

„Prügipäev“ – tehti ettepanek lisada õpetlikku juttu prügi sorteerimise põhimõtetest. Mängujuht saab ise soovi korral lisada täiendavat infot mängule. Üks ekspertidest arvas, et esile peaks tooma põhjuse, miks on toit riknenud ja selle peab prügimäele viima (nt. elekter läks ära vmt). Soovi korral saab mängujuht ise erinevaid stsenaariume luua, kasutades pildimaterjali. Töö autor on omapoolsed variandid pannud kirja mängu juhendisse.

„Kass otsib putru“ – üks ekspertidest märkis, et mängus võiks olla kaks kassi (kes leiab rohkem putru). Mängule lisati veel üks kass.

„Jõulupuu ehtimine“ – kaks eksperti pakkusid omapoolseid ideid mängud sisu muutmiseks (nt. võiks olla kuuse ehtijateks karu ja orav, kes omavahel ehteid ka vahetavad, lisaks pakuti, et tegelasteks võiks olla hoopis kuri nõiad).

„Värviline nädal“ – „*Robile võiks roosa asemel ruudulised asjad panna selga/jalga*“. Töö autor leiab, et roosa on vägagi moekas värv ka poiste puhul.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et ekspertide ootused harjutusvara mängude osas olid kõrged. Loodeti enam taju, mälu, mõtlemist ja tähelepanu arendavaid eesmäärke, mis ei olnud aga harjutusvara peamiseks eesmärgiks. Tagasiside oli väga mahukas ja pakub võimalusi harjutusvara parendamiseks ja asjakohastamiseks. Puudusena saab esile tuua, et kõik eksperdid ei jõudnud oma töös mängu kasutada. Mängude kohta, mida prooviti, oli tagasiside valdavalt positiivne. Loodud mängud pakuvad palju ideid ja võimalusi, mida saab rakendada *r*-hääliku õige häälduse kujundamise toetamiseks.

Tänu sõnad

Täna südamest oma juhendajat Signe Raudikut. Samuti tänan Margit Albergi ja Kaire Leetsari, kelle koostatud bakalaureusetöö ja harjutusvara olid mulle suureks eeskujuks. Täna ka eksperte, kes võtsid vaevaks hinnata mahukat harjutusvara. Lisaks tänan oma kalleid kolleege ja pereliikmeid, kes töö valmimisel olid mulle igati toeks.

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud käesoleva lõputöö ise ning toonud korrektselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Allkiri

Kuupäev

Kasutatud kirjandus

- Alberg, M., Leetsar, K. (2013). *Õige häälduse kujunemist toetav harjutusvara koolieelikutele: s-häälik*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Asu, L., Lippus, P., Pajusalu, K., Teras, P. (2016). *Eesti keele hääldus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dodd, B., Holm, A., Crosbie, S., McCormack, P., 2005. *Differential diagnosis of phonological disorders*. Differential Diagnosis and Treatment of Children with Speech Disorder, Second Edition. Whurr Publishers Ltd.
- Eek, A. (2008). *Eesti keele foneetika I*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Eesti Logopeedide Ühing. *Õppematerjalid*. Külastatud aadressil http://www.elu.ee/?page_id=618
- Espe, T. (1973). *Logopeedia alused*. Tallinn: Valgus.
- Erelt, M., Erelt, T., Ross, K. (2000). *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Galinskaja, H., Kelder, E., Lootsar, E., Rohtla, A. (1972). *Õppemängud koolieelses eas*. Tallinn: Kirjastus Valgus.
- Hint, M. (1978). *Häälikutest sõnadeni*. Tallinn: Valgus.
- Hint, M. (1998). *Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal*. (2. trükk). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, M. (2004). *Eesti keele foneetika ja morfoloogia: süvaõpik*. (5., ümbertöötatud trükk). Tallinn: Avita.
- Hallap, M., Padrik, M. (2008). *Lapse kõne arendamine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hallap, M., Padrik, M. (2013). *Kõne- ja keelepuuded lastel ja täiskasvanutel*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Huopola, M. (2014). *Arvutipõhine õppemäng logopeediliseks tööks r hääliku seadel häälikuseade ettevalmistaval etapil*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

Ird, K., Suvi, T. (2013). *Huule-ja/või suulaelõhega laste kõne kvaliteedi hindamine*. Magistritöö. Tartu Ülikool.

Karlsson, F. (2002). *Üldkeeleteadus*. Tallinn: Eesti keele sihtasutus või AS Pakett trükkikoda.

Karlep, K. (1998). *Psühholingvistika ja emakeeleõpetus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Karlep, K. (1999). *Emakeele abiõpe I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Karlep, K. (2003). *Kõnearendus. Emakeele abiõpe II*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava. (2011). Külastatud aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/13351772>

Kraut, E. (2000). *Eesti keele hääldamine: käsiraamat harjutuste ja helinäidetega*. Tallinn: TEA Kirjastus.

Kukk, H. (2005). *Logopeedide loovus ajavoolius*. Külastatud aadressil <http://hellognet.weebly.com/sahinasahnel.html>

Künapuu, K. (2007). *Häälik ja täht r sõna alguses: logopeedilisi harjutusi koolieelikutele*. Tartu: Kirjastus Viis.

Laanisto, R., Pentšuk, K., Raidla, U. (2003b). *Õpime hääldama: R/1.osa*. Tallinn: TEA Kirjastus.

Laanisto, R., Pentšuk, K., Raidla, U. (2004). *Õpime hääldama: R/2.osa*. Tallinn: TEA Kirjastus.

Lukanenok, K., Tammemäe, T. (2008). *Häälikuseade ja kõnearenduse harjutustik*. Tallinn: Kirjastus Koolibri.

Läänemets, U. (2000). *Õppevara: küsimisi ja kostmisi*. Tallinn: Kirjastus Avita.

Naestema, R. (2008). Häälduspuuded lasteaiaaegsel lapsel. H.-M. Seero (Koost). *Lasteaialapse kõnehäldusraskused, kõnetakistused ja alakõne* (lk 5 – 11). Tallinn: Kirjastus Ilo.

Ojasaar, E., Mišiniene, R. (2014). *Surdologopeedi käsiraamat*. Tartu: Kirjastus Atlex.

Padrik, M. jt. (2016). *Kommunikatsioonipuuded lastel ja täiskasvanutel: märkamine, hindamine ja teraapia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Randlepp, M. (2010). *Hambumusanolmaaliaga 14-19aastaste eesti noorte hääldepuuded*. Magistritöö. Tartu Ülikool.

Remmel, L. (1994). *Päkapikumetsa lood*. Tallinn: Kirjastus Ilo.

Saar, A. (1997). *Laps ja mäng*. Tallinn: Ekk Trükikoda.

Salumaa, T., Talvik, M. (2003). *Ajakohastatud õppemeetodid*. Tallinn: Merlecons ja Ko OÜ.

Strebeleva, J. (2010). *Laste arendamine ja õpetamine didaktiliste mängude abil. Eripedagoogi käsiraamat*. Tartu: Atlex.

Ugaste, A. (2005). *Laps ja mäng*. Kivi L., & Sarapuu, H. (Koost.). *Laps ja lasteaid. Lasteaiaõpetaja käsiraamat*. Tartu: AS Atlex

Vilu, V. (2008). *Pannkoogipidu*. Tallinn: AS Ajakirjade Kirjastus.

Борисова, Е.А. (2005) *Играя, звуки исправляем – играя, звуки закрепляем*. Биробиджан: ОблИУУ. Külastatud aadressil:

http://pedlib.ru/Books/2/0496/2_0496-1.shtml#book_page_top

Волкова, Л. С., & Шаховская, С. Н. (1998). *Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. Вузов*. Москва: ВЛАДОС

Lisa 1. Ekspert hinnangu ankeet

I Palun lugege väiteid ja märkige ristikesega sobiv vastuse variant. Igale väitele saate soovi korral lisada omapoolse kommentaari või soovitus.

1. Harjutusvara toetab logopeedi tööd *r*-hääliku seadel ja kõnesse viimisel töös lastega.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....
.....

2. Harjutusvara jaotamine osadeks (*r*-häälduse uurimine, mängud foneemikuulmise ja häälikanalüüsi arendamiseks, mängud *r*-hääliku seadeks ja kõnesse viimiseks) on otstarbekas.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....
.....

3. Harjutusvaras kasutatud meetodid on ea- ja jõukohased.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....
.....

4. Harjutusvara keeleline materjal on sobiv seatud eesmärkide saavutamiseks.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....
.....

5. Harjutusvaras kasutatud pildiline materjal on eakohane ja arusaadav.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....
.....

6. Harjutusvara juhendid on arusaadavad.

☐ Nõustun   ☐ Pigem nõustun   ☐ Pigem ei nõustu   ☐ Ei nõustu

Kommentaari/soovitus.....
.....

7. Harjutusvara mängud tõstavad laste huvi tunni tegevuse vastu.

☐ Nõustun ☐ Pigem nõustun ☐ Pigem ei nõustu ☐ Ei nõustu

Kommentaar/soovitus.....

.....

II Palun märkige, kas katsetasite mängu ka töös lastega. Kui jah, siis palun kirjutage milliseid.

☐ Ei katsetanud ☐ Jah, katsetasin

.....

.....

.....

.....

.....

.....

III Alljärgnevasse tabelisse on Teil võimalus kirjutada ettepanekuid harjutusvara parendamiseks. Palun kirjutage selle mängu/tegevuse number, mida Teie arvates võiks muuta. Lisage täpsemalt mida ja kuidas muudaksite.

Mängu/tegevuse nimetus	Mida ja kuidas muudaksite?

Teie tööstaaž logopeedina: .....

TÄNAN TEID ABI EEST!

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Karin Lubja (sünnikuupäev: 07.03.1987)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Harjutusvara R hääliku õige häälduse kujundamiseks

mille juhendaja on Signe Raudik

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.05.2017